

Ανάδειξη του ιστορικού Ελαιώνα των Αθηνών

Από την σιωπήν του Ελαιώνας ακουσθή η φωνή μου,
από τα απομεινάρια των δένδρων που αριθμούν εις αιώνας,
ό,τι όλα τα άλλα δένδρα αριθμούν σε χρόνια.

Δημήτρης Καμπούρογλου, 1920

Αλέξανδρος Μποφίλιας

Αρχιτέκτων Μηχανικός Τοπίου

Στο πλαίσιο της οργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 υλοποιήθηκε ευρύ φάσμα έργων, τα οποία αποβλέπουν τόσο στον εκσυγχρονισμό των συγκοινωνιακών υποδομών της Αττικής, όσο και στην ενοποίηση αρχαιολογικών και ιστορικών χώρων στο κέντρο της πρωτεύουσας. Στον τομέα των πολεοδομικών παρεμβάσεων και αναπλάσεων συγκαταλέγεται, μεταξύ άλλων, και η αποκατάσταση μέρους ενός ακόμη διακεκριμένου μνημείου της πόλης: του ιστορικού Ελαιώνα των Αθηνών. Το εν λόγω έργο σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε με στόχο να αποτελέσει μια σύγχρονη ελληνική συνεισφορά στον τομέα της αρχιτεκτονικής τοπίου, διασώζοντας και αναδεικνύοντας την παραμερισμένη αρχαία μας κληρονομιά αστικού πρασίνου. Τα δύο έργα, (α) «Ανάπλαση Οδού Πέτρου Ράλλη» και (β) «Ανάπλαση Πάρκου της Ελιάς», τα οποία αποτελούν μέρος του προγράμματος Ολυμπιακών Έργων Αναβάθμισης της Αθήνας-Αττικής του 2004, περιλαμβάνουν την ανάδειξη και την επαναφύτευση περιοχών του αρχαίου Ελαιώνα Αθηνών, εντός του οποίου σώζονται μερικά από τα αιωνόβια, ιερά ελαιόδενδρα, τα οποία –σύμφωνα με την παράδοση– φυτεύτηκαν κατά τον χρυσό αιώνα 480-450 π.Χ., επί Περικλή. Των προβλεπόμενων παρεμβάσεων είχαν προηγηθεί σχετικές απαλλοτριώσεις και κατεδαφίσεις παλαιών βιομηχανικών εγκαταστάσεων.

Τα ιερά δένδρα στις αρχαίες πόλεις και η ανάπτυξη του αστικού πρασίνου

Επειδή σήμερα βέβαια δεν σώζονται σχέδια που να τεκμηριώνουν αρχαίες ελληνικές ή βυζαντινές διατάξεις καλλωπιστικών φυτών και οι περισσότερες αρχαιολογικές ανασκαφές του παρελθόντος δεν έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στον εντοπισμό ιστορικών φυτεύσεων, τα βασικά στοιχεία αρχαίας ελληνικής διαμόρφωσης του τοπίου αντλούνται σχεδόν αποκλειστικά από τις πληροφορίες που βρίσκονται στα κείμενα του Ομήρου, του Στράβωνος και του Πausανία.¹ Είναι αξιοσημείωτο, κατ' αρχήν, ότι οι αρχαίοι Έλληνες, σύμφωνα με παραδόσεις εξ ανατολών, θεωρούσαν ορισμένα δένδρα ως σύμβολα-διαδόχους αντίστοιχων θεϊκών όντων.² Πρόκειται ιδιαίτερα για τα εξής είδη:

- Αγριελιά (*Olea europaea v. sylvestris*)
- Δάφνη Απόλλωνος (*Laurus nobilis*)
- Δρυς (Αριά, Βελανιδιά) (*Quercus ilex*)
- Ελιά (*Olea europaea v. oleaster*)
- Ερυθρελάτη, Έλατο (*Picea abies*)
- Κυπάρισσος η αειθαλής (*Cupressus sempervirens*)
- Λεύκη (*Populus nigra*)
- Πλάτανος (*Platanus sp.*)

1. Ιστορικός Τοπογραφικός και Αρχαιολογικός Χάρτης Kaupert του 1874. Στην δυτική πλευρά ο αρχαίος Ελαιώνας Αθηνών, ο οποίος σωζόταν τότε σχεδόν ανέπαφος. Μεταξύ Ελαιώνα και ιστορικού κέντρου η περιοχή των αρχαίων Κήπων του Λακίου και του Κολωνού. Έντονα υποδεικνύεται η περιοχή της Ακαδημίας Πλάτωνος.

- Τάξος (*Taxus sp.*)
- Φοίνιξ δακτυλοφόρος (*Phoenix dactylifera*)
- Φοίνιξ Θεοφράστη (*Phoenix Theophrastii*)

Πιθανώς κάθε δείγμα αυτών των ειδών αποτελούσε αντικείμενο λατρείας, ανεξαρτήτως εάν βρισκόταν μεμονωμένα τοποθετημένο ή σε συστάδες μαζί με άλλα φυτά. Για τον λόγο αυτό, έως και ολόκληρα δάση καθιερώθηκαν ως ιερά. Στο πλαίσιο της ανάπτυξης των αρχαίων αστικών κέντρων, ο άνθρωπος ξεκίνησε να μεταφέρει δένδρα συγκεκριμένων ειδών κοντά στον τόπο κατοικούσε. Έτσι διαμορφώθηκαν μνημεία εντός και εκτός των αστικών ιστών καθώς και ιερά άλση ως ενιαίοι χώροι πρασίνου.³ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πρώτες αυτές φυτεύσεις στην αρχαία Ελλάδα είχαν αποκλειστικά θρησκευτικό-λατρευτικό χαρακτήρα. Επιπλέον, όπως αναφέρεται στην σχετική βιβλιογραφία, πολλοί τέτοιοι χώροι, όπως το μεγάλο Άλσος των Πατρών, εξυπηρετήσαν ακόμα και ανάγκες αναψυχής των πολιτών.⁴

Πολλά από αυτά τα ιερά άλση γρήγορα απέκτησαν ειδική πολιτιστική σημασία: Με την φιλοξενία αθλητικών αγώνων, εν μέρει και προς τιμήν τοπικών ηρώων, προστέθηκαν στίβοι, οι οποίοι μετατράπηκαν σταδιακά σε γήπεδα.⁵ Με σκοπό να εξασφαλιστεί η συμμετοχή ακόμα και υπό δυσμενείς καιρικές συνθήκες, οι πρόχειρες κτιριακές εγκαταστάσεις αντικαταστάθηκαν από μόνιμες κατασκευές και συμπληρώθηκαν με εγκαταστάσεις ακόμα και γενικής εκπαίδευσης: Το Γυμνάσιο (Ξυστός, Παλαίστρα) εισέρχεται στην ελληνική ιστορία.

Οι Κήποι των Μουσών, του Επίκουρου, του Λακίου, του Κολωνού, του Λυκείου, του Θεοφράστη, αλλά και της Ακαδημίας του Πλάτωνος μπορούν να θεωρηθούν ως τέτοιοι είδους παραδείγματα, που εμπλούτισαν τον κοινωνικό εξοπλισμό των Αθηνών (εικ. 1). Αναφέρεται ότι η Ακαδημία προεκτάθηκε με το τέμενος της Αθηνάς, ενώ αναβαθμίστηκε αισθητά από τον Κίμωνα, ο οποίος είχε προωθήσει και την φύτευση της Αγοράς.⁶ Πέραν της λειτουργίας

τους ως κέντρων πνευματικής και αθλητικής εκπαίδευσης, τα Γυμνάσια αυτά προσέφεραν και κοινωφελείς χώρους πρασίνου εντός του αστικού ιστού με δυνατότητα να προσελκύσουν πολίτες όλων των κοινωνικών τάξεων.⁷ Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι πολλοί διάλογοι των αρχαίων φιλοσόφων, όπως παραδείγματος χάριν ο *Κρίτων*,⁸ διαδραματίζονται στους χώρους πρασίνου των Γυμνασίων αυτών.

Ιστορικός Ελαιώνας Αθηνών

Στην περίπτωση των Αθηνών το σημαντικότερο στοιχείο αυτού του είδους «αρχαίου αστικού πρασίνου» αποτελεί ο θρυλικός πανάρχαιος Ελαιώνας (εικ. 1), τα ίχνη του οποίου διαρθρώνουν το πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας μέχρι σήμερα (εικ. 4). Τα 117.000 αιωνόβια ελαιόδενδρα⁹ αποτελούσαν ένα ανεπανάληπτο ανθρωπογενές τοπίο, καλύπτοντας την πεδιάδα εκατέρωθεν του Κηφισού ποταμού από το ύψος των Λιοσίων έως και το Αλίπεδο του Φαληρικού Όρμου (εικ. 2). Εκτός από την κεντρική αυτή ζώνη, υφίσταντο φυτεμένες περιοχές και στους πρόποδες του Υμηττού, του Βριλησού και της Πάρνηθας. Εκατέρωθεν της οροσειράς Αιγάλεω εκτεινόταν ο Ελαιώνας έως την θάλασσα της Σαλαμίνας, ενώ μέσω του ανοίγματος μεταξύ Πεντελικού και Υμηττού (Ανατολική Πύλη Λεκανοπεδίου Αθηνών) επικοινωνούσε και με αντίστοιχες καλλιέργειες της πεδιάδας των Μεσογείων και του Καταδέματος.¹⁰ Ανέκαθεν η ελιά αποτελούσε το σπουδαιότερο καρποφόρο δένδρο της Αττικής.¹¹ Η καλλιέργειά της χρονολογείται από τον 6ο αιώνα π.Χ. Ο Δίων Χρυσόστομος αναφέρει ότι η Αττική ήταν άδενδρη έως εκείνη την εποχή, που με ειδική διαταγή του Πεισίστρατου άρχισε η φύτευση ελιών, για την προστασία των οποίων το αθηναϊκό κράτος είχε θεσπίσει ακόμα και ειδική νομοθεσία.¹² Η «εντύπωση της γυμνότητας της Αττικής»¹³ (βλ. και εικ. 2) οφείλεται κυρίως στο όρος Υμηττού, η δυσμενής σύσταση του εδάφους του οποίου –το *λεπτόγεων*, όπως

2. Απόσπασμα του Πανοράματος των Αθηνών του Stademann, αποτυπωμένο κατά το 1836 εκ του λόφου της Πνύκας. Κυριαρχούν τα αιωνόβια δένδρα του Ελαιώνα ως μοναδικού στοιχείου πρασίνου στην πεδιάδα του δυτικού Λεκανοπεδίου Αθηνών, στο οποίο δεσπόζει η σχεδόν άδενδρη οροσειρά Αιγάλεω, χαρακτηριστικό στοιχείο του αττικού τοπίου. Αριστερά: Όρμος Φαλήρου με λόφο Καστέλας. Δεξιά: Κονάκι και Κτήμα Χασεκή (πρώτος Βοτανικός Κήπος Αθηνών).

3. Οδός Πέτρου Ράλλη 2003: Απρόσωπα διοικητικά και βιομηχανικά κτήρια κυριαρχούν στην περιοχή του Ελαιώνα. Διαφημιστικές πινακίδες ανάμεσα σε τεράστιους όγκους από μπάζα και σκουπίδια. Έναρξη επιτακτικών εργασιών κατασκευής πεζοδρομίου στο πλαίσιο του έργου ανάπλασης.

απεκλήθη από τους αρχαίους– δεν επιτρέπει την ανάπτυξη εκτεταμένης βλάστησης. Σε αντίθεση με την εικόνα αυτή, παρουσιαζόταν η δυτική πλευρά του Λεκανοπεδίου ως απέραντος, εξαιρετικά εύφορος δενδροκήπος, στον οποίο ευδοκίμοσαν εκτός από την ελιά και παντός είδους καρποφόρα δένδρα και άμπελοι. Εδώ το πλούσιο και παχύ έδαφος ανανεωνόταν συνεχώς από τα φερτά υλικά και τις επιχώσεις των πλημμυρών του Κηφισού, τα ύδατα του οποίου άρδευαν και την εγγύς περιοχή με ειδικό σύστημα υδραγωγών.¹⁴ Επιπλέον, οι ευρισκόμενοι εκεί λαχανόκηποι κάλυπταν σχεδόν εξ ολοκλήρου τις ανάγκες της πρωτεύουσας.¹⁵

Την πυκνότητα της δενδροφύτευσης αποδεικνύουν και οι σχετικές ονομασίες που αποδίδονταν στον Ελαιώνα των Αθηνών: Σε χωρίο του Δεξιππου, κατά τον 3ο αιώνα π.Χ., αναφέρεται ως «ύλη», δηλαδή ως δάσος. Υπό την προφανή εντύπωση των εκτεταμένων καλλιεργειών αιωνόβιων ελαιόδενδρων, πολλοί από τους περιηγητές και ιστοριογράφους ονομάζουν τον Ελαιώνα «δάσος», ενώ πριν από την αναγέννηση του νεοελληνικού κράτους ήταν γνωστός ως «Λόγγος».¹⁶ Κατά τον περιηγητή Randolph, ο οποίος επισκέφθηκε την Αθήνα κατά το έτος 1671, καταλάμβανε έκταση μήκους έξι μιλίων και πλάτους δύο μιλίων, ενώ εκείνη την εποχή καταγράφηκαν επισήμως 50.000 ελαιόδενδρα.¹⁷

Με την παραγωγή ελαιόλαδου οι Αθηναίοι εξασφάλιζαν τότε όχι μόνο την υποχρεωτική φορολογική εισφορά προς την Υψηλή Πύλη, η οποία ανερχόταν σε 3.000 έως 9.000 οκάδες λαδιού,¹⁸ αλλά, πέραν αυτού, κάλυπταν σχεδόν εξ ολοκλήρου την ζήτηση ελαιόλαδου ακόμα και σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, μέσω εξαγωγών στην Μασσαλία. Η τεράστια έκταση του Ελαιώνα Αθηνών απεικονίζεται πιστά και στους χάρτες-σκαριφήματα διαφόρων πε-

4. Εικόνα ενός από τα ελάχιστα αδόμητα οικόπεδα κατά μήκος της Οδού Πέτρου Ράλλη, λίγο δυτικά του Ρέματος Προφήτου Δανιήλ κατά το έτος 2003. Αυθαίρετη απόθεση κάθε είδους απορριμμάτων στην καρδιά της μεγαλούπολης. Ανάμεσα πλήθος οικισμών αθίγγανων. Πιο πίσω: Χαρακτηριστική ανάπτυξη υπερσύγχρονων βιομηχανικών κτηρίων στην περιοχή του Ελαιώνα.

ριηγητών, όπως π.χ. των Sommer, Aldenhoven, Leake και Lenormand. Συγκεκριμένη αποτύπωση των καλλιεργειών επιτεύχθηκε στον πρώτο Τοπογραφικό Χάρτη της Αττικής (1874), ο οποίος συντάχθηκε σε κλίμακα 1:25.000 από τον W.A. Kaupert (εικ. 1), ενώ το 1836 ο Ελαιώνας απεικονίζεται σε μοναδική τελειότητα στο «Πανόραμα των Αθηνών» του Ferdinand v. Stademann (εικ. 2).

Αξιοσημείωτη πύκνωση του Ελαιώνα διακρίνεται στους παραπάνω χάρτες στην περιοχή μεταξύ Κολοκυνθούς και Αγίου Ιωάννη Ρέντη, κατά μήκος της Οδού Πειραιώς, της Ιεράς Οδού καθώς και της Ακαδημίας Πλάτωνος.¹⁹ Στον υπαίθριο χώρο του σημερινού Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Πειραιώς και της εκεί ιδιοκτησίας του Οργανισμού Σχολικών Κτηρίων βορείως της Οδού Πέτρου Ράλλη και ανατολικά της Λεωφόρου Θηβών, κοντά στο Γ΄ Νεκροταφείο

5. Μερικές από τις σωζόμενες ιστορικές «Ελιές του Αλέξανδρου» στο πρώην Κτήμα Μερκάτη στον χώρο του σημερινού Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Πειραιώς. Αποφυγή αλλοίωσης του χαρακτήρα της περιοχής των αιωνόβιων ελαιόδενδρων που θα προκαλούσαν εξ αιτίας τυχόν περαιτέρω νέων, τυχαίων φυτοτεχνικών παρεμβάσεων.

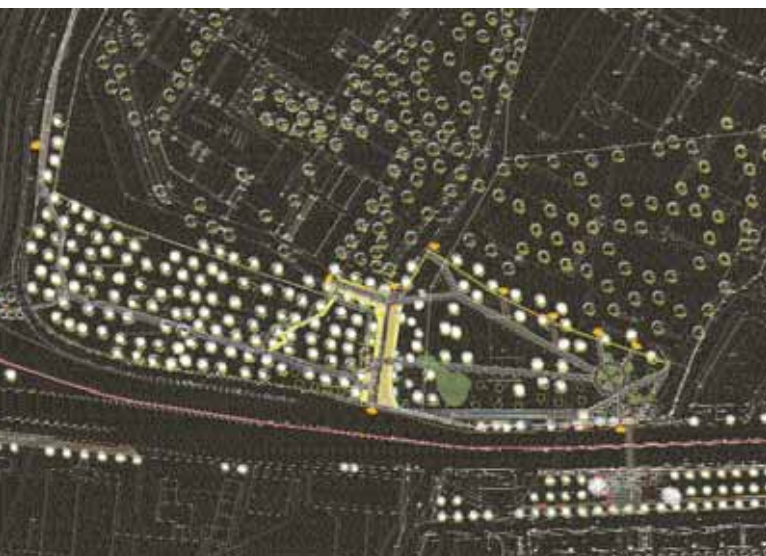
Αθηνών, γίνεται ευχερώς αντιληπτή η χαρακτηριστική υποδιαίρεση του Ελαιώνα σε κτήματα: Η εν λόγω έκταση, φερόμενη ως πρώην Κτήμα Μερκάτη, αποτελεί την μοναδική περιοχή, στην οποία σώζονται σήμερα αυθεντικά δένδρα του ιστορικού Ελαιώνα (εικ. 5), καθώς και τα παλαιά διοικητικά και βοηθητικά κτήρια του κτήματος,²⁰ όπως αυτά εμφανίζονται και στον χάρτη Καυρετί του 1874 και μάλιστα ως μοναδικά κτίσματα της περιοχής (εικ. 7).

Σημερινή κατάσταση

Η ανεπανόληπτη γοητεία του απέραντου αυτού κήπου-τοπίου έχει πλέον για πάντα χαθεί. Τα αιωνόβια ελαιόδενδρα, τα οποία επιβίωσαν αντιστεκόμενα στους πολέμους, στις πυρκαγιές και τις φυσικές καταστροφές, δεν άντεξαν στην ραγδαία και εντελώς ανοργάνωτη εξάπλωση ενός χαστικού «αστικού χειλού»,²¹ ο οποίος ξεχειλίζει αναρχικά και ανελέητα και πλέον σιγά και αθόρυβα ενταφίασε το Λεκανοπέδιο Αθηνών στο σύνολό του.

Με αποκλειστικό στόχο την βραχυπρόθεσμη μεγιστοποίηση του ιδιωτικού κέρδους εις βάρος μιας ήπιας ανάπτυξης προς όφελος του συνόλου της πόλης,²² εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Ελαιώνα εκατοντάδες βιομηχανικά και βιοτεχνικά συγκροτήματα (εικ. 3 και 4), μάρτυρες ισχνής ψευτοεπιβίωσης με συχνά καταστροφική επιβάρυνση του περιβάλλοντος, εκμεταλλευόμενοι την κοίτη

6. Γενική Διάταξη και Οργάνωση «Ανάπλασης Πάρκου της Ελιάς στον ιστορικό Ελαιώνα Αθηνών». Οριστική μελέτη του συγγραφέως στο πλαίσιο του προγράμματος Ολυμπιακών Έργων Αναβάθμισης της Αθήνας-Αττικής του 2004. Δημιουργία «Δυτικής Πύλης Ελαιώνα»: Ανάδειξη της περιοχής αιωνόβιων ελαιόδενδρων (πρώην Κτήμα Μερκάτη) βορείως της Οδού Πέτρου Ράλλη και αντίστοιχη φύτευση νέων ελαιόδενδρων σε φυτευτικό σύνδεσμο 9 x 9 μ. νοτίως. Συνδέσεις χώρων πρασίνου με Γ' Νεκροταφείο, Τ.Ε.Ι. Πειραιώς, Village Park, γειτονίες Νίκαιας, Αιγάλεω και Αγίου Ιωάννη Ρέντη μέσω δικτύου πεζοδρόμων. Κάτω δεξιά ανάμεσα στα δύο μεγάλα δένδρα: το κεντρικό πλάτωμα.

του Κηφισού ποταμού ως ευπρόσδεκτο οχετό αποχέτευσης οιουδήποτε είδους ανεξέλεγκτων ρύπων.

Στην έντονη ανάπτυξη συγκεκριμένων εμπορικών δραστηριοτήτων συνέβαλε προφανώς η άμεση πρόσβαση στο εθνικό οδικό δίκτυο (Αυτοκινητόδρομοι Αθηνών-Πατρών και Αθηνών-Θεσσαλονίκης), καθώς και η γειτνίαση με το κέντρο των Αθηνών και του λιμανιού του Πειραιώς: Κυρίως κατά μήκος των μεγάλων οδικών αξόνων, όπως της Λεωφόρου Αθηνών (Καβάλας), της Λεωφόρου Κηφισού, της Ιεράς Οδού, της Οδού Πέτρου Ράλλη και της Λεωφόρου Κωνσταντινουπόλεως, αναπτύχθηκαν τουλάχιστον τριακόσιες μεταφορικές εταιρείες, μάντρες άχρηστων υλικών και πλήθος προχειροφτιαγμένων αποθηκών.²³

Μεγάλο μέρος του κτιριακού αυτού αποθέματος θεωρείται αυθαίρετο. Στην τριτοκοσμική αυτή σημερινή εικόνα του Ελαιώνα συμβάλλουν και τα άπειρα συνεργεία οχημάτων, τα σιδεράδικα, καθώς και σωρεία ερειπωμένων κτηρίων, αποτελέσματα μιας λανθασμένης αναπτυξιακής και επενδυτικής πολιτικής (εικ. 3). Τα διακεκριμένα, γνωστά από την αρχαιότητα ρέματα, όπως η ιστορική κοίτη του Κηφισού (Ρέμα Προφήτου Δανιήλ) ή του Κυκλοβόρου μετατράπηκαν σε ανοικτούς ή κλειστούς οχετούς αποβλήτων. Σε αυτοσχεδιασμένους καταυλισμούς ή λυόμενα προσπαθούν να επιβιώσουν σεισμόπληκτες οικογένειες, ενώ ολόκληροι οικισμοί αθίγγανων αναπτύσσονται σε αναριθμητά μπαζωμένα οικόπεδα, τα οποία έχουν μετατραπεί σε σκουπίδοτοπους με κίνδυνο προσβολής της δημόσιας υγείας (εικ. 4).

Σε ρυθμιστικό επίπεδο προκύπτουν ιδιαίτερες δυσκολίες από την υποτυπώδη και σε μεγάλο βαθμό αναποτελεσματική διάρθρωση της δημόσιας διοίκησης: Η περιοχή του Ελαιώνα αποτελεί περίπλοκο «διοικητικό ψηφιδωτό» γης, στο οποίο εμπλέκονται οι δικαιοδοσίες πέντε διαφορετικών Δήμων: Αγίου Ιωάννου Ρέντη (3.450 στρ.), Αθηναίων (2.000 στρ.), Αιγάλεω (1.550 στρ.) Ταύρου (1.200 στρ.) και Περιστερίου (500 στρ.).²⁴

Εν τούτοις, τεκμηριώνονται ανάμεσα στο «μοναδικό μπάχαλο»²⁵ των 9.000 στρεμμάτων της σημερινής πολεοδομικής ενότητας Ελαιώνα και ίχνη του πρώην τοπίου, πριν αυτό καταστραφεί: Παλαιές στέρνες, βυζαντινά και νεότερα μνημεία και εκκλησίες, καθώς και νεοκλασικά σπίτια με εντυπωσιακή παλαιά βλάστηση. Προς μια σύγχρονη και πρόποσα πολεοδομική οργάνωση του Ελαιώνα εργάζεται ειδική ομάδα εργασίας του Οργανισμού Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος της Αθήνας: Επί τη βάσει ειδικού Προεδρικού Διατάγματος (ΦΕΚ, τεύχος τέταρτο, Αρ. Φύλλου 1049, 30 Νοεμβρίου 1995), κατορθώθηκε η χάραξη δεσμευτικών ρυμοτομικών γραμμών και η θεσμοθέτηση συγκεκριμένων χρήσεων γης. Κατά τον τρόπο αυτό, επιχειρείται η αναδιάρθρωση της δόμησης σε καθοριζόμενες πλέον ζώνες κατοικίας ή επαγγελματικής δραστηριότητας με στόχο να απελευθερωθούν εκτεταμένες περιοχές κοινόχρηστου πρασίνου.

7. Απόσπασμα του ιστορικού τοπογραφικού χάρτη Kaupert του 1874. Διακρίνονται οι καλλιέργειες του Ελαιώνα, η παραδοσιακή υποδιάρθρωση σε κτήματα, η πληθώρα βυζαντινών και μεταβυζαντινών εκκλησιών, η ιστορική κοίτη του Κηφισού καθώς και το οδικό δίκτυο. Σημειώτεον ότι η σημερινή Οδός Π. Ράλλη ακόμη δεν έχει χαραχθεί. Το πρώτο σύγχρονο κτιριακό συγκρότημα της περιοχής σημειώνεται ως Lohgerbereien (βυρσοδεψεία).

Ολυμπιακά Έργα και ανάδειξη του Ελαιώνα

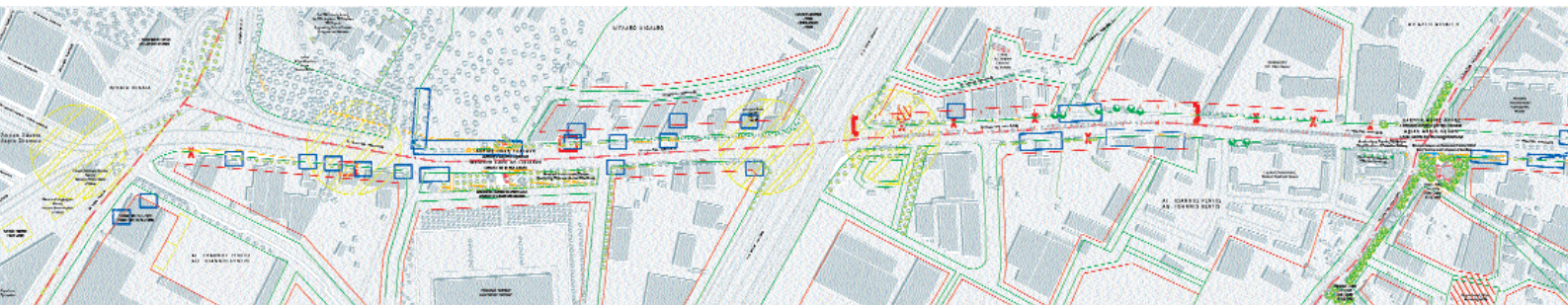
Με αφορμή την προετοιμασία των Αθηνών για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 τα τετρακόσια περίπου δένδρα (εικ. 5), τα οποία σώζονται στο Κτήμα Μερκάτη (και που ονομάζονταν και «Ελιές του Αλέξανδρου», όταν ιδιοκτήτης του εν λόγω κτήματος ήταν ο Αλέξανδρος Μπενιζέλος)²⁶ επέστρεψαν ξανά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος: Στα πλαίσια των δύο έργων «Ανάπλαση Οδού Πέτρου Ράλλη», και «Ανάπλαση Πάρκου της Ελιάς» στον ιστορικό Ελαιώνα Αθηνών του προγράμματος Ολυμπιακών Έργων Αναβάθμισης της Αθήνας-Αττικής δημιουργούνται νέοι χώροι κοινόχρηστου πρασίνου και αναψυχής στο δυτικό όριο του Ελαιώνα, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύονται τα ιστορικά ελαιόδενδρα ως διατηρητέα μνημεία του τόπου και μοναδικά τεκμήρια της ιστορικής κληρονομιάς πρασίνου του Λεκανοπεδίου Αθηνών.²⁷

Και τα δύο αυτά έργα μελετήθηκαν από τον συγγραφέα σε συνεργασία με τον Οργανισμό Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος της Αθήνας (Ο.Ρ.Σ.Α.), την Δημόσια Επιχείρηση Πολεοδομίας και Στέγασης

(Δ.Ε.Π.Ο.Σ.) Α.Ε., καθώς και τον Τεχνικό Σύμβουλο Διαχείρισης Μελετών-Έργων Ολυμπιακών Αναπλάσεων της Διεύθυνσης Ειδικών Έργων Αναβάθμισης Περιοχών του Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. (Κοινοπραξία «Ανάπλασις 2004»). Κύριος των έργων είναι το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, ενώ αρμόδια Υπηρεσία παρακολούθησης της υλοποίησης αυτών η παραπάνω Διεύθυνση Ειδικών Έργων Αναβάθμισης Περιοχών (Δ.Ε.Ε.Α.Π.) του υπουργείου αυτού.

Η θεσμοθέτηση του Πάρκου της Ελιάς στις αρχές του έτους 2003 καθώς και ο καθορισμός των επιτακτικών παρεμβάσεων για την εξυγίανση και την ανάπλαση αυτού οφείλονται στην διακεκριμένη πρωτοβουλία και την έμπνευση των παραγόντων τόσο του Τμήματος Ποιότητας Ζωής του Γραφείου Πρωθυπουργού, όσο και της Γενικής Γραμματείας Περιβάλλοντος και Χωροταξίας του Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. Σημειώνεται ότι στο πλαίσιο του όλου ολυμπιακού προγράμματος τα δύο παραπάνω έργα αποτελούν τις μοναδικές αναπλάσεις, οι οποίες μελετήθηκαν εξ ολοκλήρου από Αρχιτέκτονα Μηχανικό Τοπίου.²⁸

Της συγκεκριμένης μελετητικής και κατασκευαστικής δια-

8. Γενική Διάταξη και Οργάνωση «Ανάπλασης Οδού Πέτρου Ράλλη». Οριστική μελέτη του συγγραφέως στο πλαίσιο του προγράμματος Ολυμπιακών Έργων Αναβάθμισης της Αθήνας-Αττικής του 2004. Απόσπασμα. Διακρίνονται τα κομβικά σημεία παρεμβάσεων επί της λεωφόρου, κυρίως με φυτεύσεις ελαιόδενδρων στον ιστορικό φυτευτικό σύνδεσμο 9 x 9 μ.

δικασίας είχε προηγηθεί καταλυτική παρέμβαση στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της περιοχής: Στο πλαίσιο της ολοκληρωμένης, πρωτότυπης απαλλοτριώσης περιοχών νοτίως της Οδού Πέτρου Ράλλη τόσο στο ύψος του Πάρκου της Ελιάς, όσο και στον ανισόπεδο κόμβο της Λεωφόρου Κηφισού επί τη βάσει της σύνταξης και κύρωσης σχετικής πράξεως εφαρμογής του Δήμου Αγίου Ιωάννη Ρέντη, κέρδισε ο Ελαιώνας δύο σημαντικούς ελεύθερους κοινόχρηστους χώρους (εικ. 8), όπως αυτοί είχαν προβλεφθεί από το ρυθμιστικό σχέδιο του Οργανισμού Αθήνας.

Στο ρυθμιστικό επίπεδο επιτεύχθηκε, περαιτέρω, ακόμα και η αποτελεσματική διάσωση και προστασία των σωζόμενων τετρακοσίων αιωνόβιων ελαιόδενδρων του πρώην Κτήματος Μερκάτη (εικ. 5): Κατόπιν αναστολής των τότε ήδη υποβαλλόμενων αρχικών σχεδίων ανέγερσης νέων κτηρίων, τα οποία προέβλεπαν μεταξύ άλλων και την πλήρη οικοδόμηση του εν λόγω κτήματος με αποτέλεσμα την καταστροφή των ιστορικών δένδρων (!), θεσμοθετήθηκε από τον Ο.Ρ.Σ.Α. οριστικά ο χώρος του «Πάρκου της Ελιάς» τόσο ως υποχρεωτική περιοχή πρασίνου και αναψυχής δημόσιας εμβέλειας του εκεί εγκατεστημένου Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Πειραιώς (εικ. 6), όσο και ως ζώνη μεταφοράς ελαιόδενδρων, τα οποία απομακρύνονταν λόγω της ανέγερσης επιπλέον κτηρίων στην περιοχή του γηπέδου του Τ.Ε.Ι.

α. Ανάπλαση Πάρκου της Ελιάς

Με θεματική αναφορά στους ιστορικούς δρόμους, οι οποίοι εδώ και αιώνες διασχίζουν την περιοχή του Ελαιώνα, επαναλαμβάνεται, έστω και σε μικρότερη κλίμακα, η παραδοσιακή μορφολογική διάρθρωση του τοπίου: Προκειμένου να συνδεθεί ο χώρος του Πάρκου της Ελιάς με τους υπόλοιπους σημαντικούς χώρους πρασίνου της περιοχής, όπως π.χ. με την περιοχή του Village Park ή με το Γ΄ Νεκροταφείο Αθηνών, αλλά και με τα τοπικά κέντρα δήμων, όπως του Αγίου Ιωάννη Ρέντη, της Νίκαιας και του Αιγάλεω, αναπτύσσεται στον χώρο του Πάρκου εκτεταμένο δίκτυο πεζόδρομων (εικ. 6). Πεζόδρομοι υπερτοπικής σημα-

σίας εκτείνονται ευθύγραμμα αξονικά και προσανατολίζονται προς την κατεύθυνση βορρά-νότου, κατευθυνόμενοι σε συγκεκριμένα σημεία αναφοράς καθώς και σε διακεκριμένα γεωγραφικά στοιχεία του Λεκανοπεδίου Αθηνών.²⁹

Τα υπόλοιπα κύρια στοιχεία της ανάπλασης του Πάρκου χωροθετούνται αποκλειστικά στις απολήξεις των πεζοδρομιακών αξόνων αυτών: Η οκτάγωνη «Πλατεία Καμπούρογλου», στην οποία κυριαρχούν οι ιδιόμορφοι κορμοί παλαιών ελαιόδενδρων, οι οποίοι έχουν μεταφυτευθεί από γειτνιάζουσες περιοχές όπου κατασκευάζονται νέες εγκαταστάσεις εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, προβάλλει το θέμα της Ελιάς με ιδιαίτερη έμφαση στο ανατολικό άκρο του Πάρκου. Ειδικά οι συχνές αλλαγές κατεύθυνσης της πορείας, οι οποίες προκύπτουν από το οκτάγωνο σχήμα του πλατώματος, επιτρέπουν στον επισκέπτη-πεζό να αντιληφθεί τα κύρια γεωγραφικά στοιχεία των οροσειρών που περιστοιχίζουν το Λεκανοπέδιο Αθηνών, όπως αυτά προσφέρονται επί των οπτικών αξόνων του Πάρκου.

Αντίστοιχο εντυπωσιακό σημείο αναφοράς ξεχωριστής διαύγειας και εμβέλειας δημιουργείται με βάση την τοποθέτηση οκτώ επιβλητικών Στηλών Φωτός ειδικού σχεδίου στην δυτική απόληξη του νοτιοδυτικού πεζοδρομιακού άξονα υπερτοπικής σημασίας και συγκεκριμένα στην συνέχεια των νοητών γραμμών των μαρμάρινων κρασπέδων του μεγάλου αυτού πεζοδρόμου. Σημειώτεον ότι οι «ολυμπιακές» αυτές Στήλες θα είναι ορατές ακόμα και από τον υπερυψωμένο ανισόπεδο κόμβο της Οδού Πέτρου Ράλλη και της Λεωφόρου Θηβών. Κάθε Στήλη αποτελείται από δύο σύλους εκ χυτοσιδήρου σχήματος Π, ύψους 3,48 μ. και διατομής 200 x 75 χιλ. λευκής αποχρώσεως και σε απόσταση 40 χιλ. μεταξύ τους.

Εντός της περιοχής του Πάρκου αναδεικνύονται τα αιωνόβια ελαιόδενδρα μέσω ειδικού φωτισμού. Σε συγκεκριμένα σημεία, όπου οι πεζόδρομοι-άξονες συναντούν ιστορικό ελαιόδενδρο, κατασκευάζεται ειδικό καμπυλωτό καθιστικό αναπτύγματος περίπου 6 μ., πλάτους 62 εκ. και ύψους 64 εκ., το οποίο τοποθετείται αφενός μεν γύρω από τον κορμό του εκάστοτε δένδρου, αφετέρου στον χώρο του πεζοδρόμου σε συγκεκριμένη απόσταση από

το δένδρο. Κατά τον τρόπο αυτό, το καμπυλωτό καθιστικό λειτουργεί ως στοιχείο τόσο προστασίας των ιστορικών Ελαιόδενδρων όσο και, ακόμη, αναδείξεως των διαστάσεων των κορμών των δένδρων. Η επένδυση των καθιστικών αποτελείται από πωρόλιθους.

Προκειμένου να αποφευχθούν περαιτέρω παρεμβάσεις ανέγερσης κτιριακών εγκαταστάσεων στον χώρο του

ιστορικού Ελαιώνα, προωθείται πολιτική πλήρους ανακαίνισης και αξιοποίησης των ήδη στην περιοχή αυτή υφισταμένων κτισμάτων. Στις όψεις κτηρίων και τοίχων αντιστήριξης που δεν καθαίρονται, προστίθεται επίσης επένδυση εκ πωρόλιθων.

Εκτός της φύτευσης και της άρδευσης συγκεκριμένης ζώνης εισόδου του Πάρκου της Ελιάς με 669 θάμνους

8α. Πρωτότυπη προβολή του γενικού σχεδίου σύνθεσης «Ανάπλασης Οδού Πέτρου Ράλλη» στο αντίστοιχο απόσπασμα του ιστορικού τοπογραφικού χάρτη Kaupert του 1874. Κατά μήκος της λεωφόρου κομβικά σημεία ενίσχυσης της ιστορικής διάρθρωσης του Ελαιώνα, η οποία σώζεται παρά την πυκνή και χαοτική δόμηση της περιοχής. Διακρίνονται οι εξής παρεμβάσεις: Η ανάδειξη του πανάρχαιου δρόμου Αγίας Άννης μέσω ανάπτυξης δενδροστοιχίας, η ανάπλαση και μερική πεζοδρόμηση της περιοχής του παλαιού βυρσοδεψείου, καθώς και οι καινούργιες πράσινες «Πύλες» του Ελαιώνα στην δυτική και ανατολική απόληξη της Οδού Π. Ράλλη, όπου φυτεύτηκαν ελαιόδενδρα σε φυτευτικό σύνδεσμο 9 x 9 μ.

9. Έναρξη εργασιών ανάπλασης Οδού Πέτρου Ράλλη μετά την εν μέρει εφαρμογή του ρυθμιστικού σχεδίου του Ο.Ρ.Σ.Α., Π.Δ. 1049. Ανάδειξη των ιστορικών φυλών που σώθηκαν και δημιουργία οπτικής σύνδεσης με Ακρόπολη (διακρίνεται αχνά στο βάθος).

–Αγριελιά θαμνοειδής (*Olea oleaster*), Πουρνάρι κοκκοφόρο (*Quercus coccifera*), Ίληξ (*Ilex cornuta*) και αρωματικά φυτά–, ρητά δεν προβλέπονται επιπλέον φυτεύσεις. Αντιθέτως, η περιοχή των αιωνόβιων ελαιόδενδρων θεωρείται κατεξοχήν διατηρητέο μνημείο τοπίου, το οποίο επιβάλλεται να αναδειχθεί στην αυθεντική του μορφή χωρίς να αλλοιωθεί ο χαρακτήρας του εξαιτίας τυχόν νέων, τυχαίων φυτοτεχνικών παρεμβάσεων (εικ. 5).³⁰

β. Ανάπλαση Οδού Πέτρου Ράλλη

Προέκταση του ιστορικού αυτού χώρου πρασίνου με ανασύλωση ενός επιπλέον στρέμματος του ιστορικού Ελαιώνα Αθηνών επιτεύχθηκε στο πλαίσιο του δεύτερου έργου, της Ανάπλασης της Οδού Πέτρου Ράλλη. Έστω και σε αρκετά περιορισμένη κλίμακα αναβιώνει ο χαρακτήρας του αυθεντικού τοπίου, το οποίο μάγεψε αρχαίους και σύγχρονους περιηγητές.

Με ανταπόκριση στο ιστορικό πρότυπο καλλιέργειας της περιοχής βορείως της Οδού Πέτρου Ράλλη, όπου δηλαδή τα αιωνόβια ελαιόδενδρα έχουν σωθεί σχεδόν ανέπαφα, φυτεύτηκαν και στον νέο χώρο κοινόχρηστου πρασίνου ξανά ελαιόδενδρα (*Olea europaea*) σε φυτευτικό σύνδεσμο (κάνναβο) 9 x 9 μέτρων (εικ. 6, 8 και 10).³¹ Η αυστηρή αυτή διάταξη προκύπτει αφενός μεν από την διάρθρωση των τετρακοσίων περίπου ιστορικών δένδρων, όπως διαπιστώθηκε κατά την εκπόνηση τοπογραφικής αποτύπωσης των αιωνόβιων δένδρων (εικ. 6), αφετέρου εξασφαλίζει την διατήρηση ακόμα και της οπτικής σύνδεσης προς Ακρόπολη και Λυκαβηττό, η οποία εδώ χαρίζει μια ιδιαίτερη, αιφνιδιαστική γοητεία.

10. Αναβάθμιση του αστικού ιστού: Το κεντρικό πλάτωμα της «Δυτικής Πύλης Ελαιώνα» που ενώνει τις εκεί στάσεις λεωφορείων με τις γειτονιάζουσες υπεραγορές. Διακρίνονται οι καινούργιες φυτεύσεις ελαιόδενδρων (*Olea europaea*) σε φυτευτικό σύνδεσμο (κάνναβο) 9 x 9 μ. Αξιοσημείωτη η συνέχεια της δενδροστοιχίας και στον πλακοστρωμένο χώρο με χρήση ειδικών σχαρών προστασίας.

Οι υλοποιημένες παρεμβάσεις επαναφοράς του ιστορικού χαρακτήρα του Ελαιώνα μετατρέπουν, τόσο σε ρυθμιστικό επίπεδο, όσο και στα πλαίσια των δύο εν λόγω έργων αναπλάσεων, το σύνολο των παραπάνω περιοχών σε «Δυτική Πύλη Ελαιώνα», ανατρέποντας ολοκληρωτικά την εικόνα της μιζέριας που επικρατούσε επί δεκαετίες (εικ. 3). Η αντιληπτή αυτή οριοθέτηση-υποδιαίρεση του αστικού ιστού των συμβαλλόμενων δήμων μέσω δημιουργίας ενός έντονου δικτύου ζωνών πρασίνου, πράγματι στην θέση του ιστορικού δυτικού ορίου του Ελαιώνα, χαρίζει μια νέα ταυτότητα στην υποβαθμισμένη περιοχή. Χαρακτηριστικό λειτουργικό στοιχείο της Πύλης αυτής αποτελεί το κεντρικό πλάτωμα (εικ. 6) μεταξύ κύριας πρόσβασης προς την υπεραγορά «Carrefour» νοτίως και των στάσεων λεωφορείων εκατέρωθεν της Οδού Πέτρου Ράλλη, οι οποίες εξυπηρετούν τις ανάγκες τόσο του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Πειραιώς, όσο και των υπεραγορών της περιοχής.³² Σε κομβική θέση δηλαδή, δημιουργήθηκε ολοκαίνουριο, πολυσύχναστο, καταπράσινο σημείο αστικής ζωής: Εδώ, στην συνέχεια της παλαιάς Οδού Σαλαμίνας, η οποία θεωρείται και αρχαίος δρόμος Αθηνών-Περάματος,³³ απολαμβάνει ο περαστικός την θέα προς την Ακρόπολη και τα κυρίαρχα γεωγραφικά στοιχεία του Λεκανοπεδίου Αθηνών, κάτω από την σκιά δύο αρκετά εντυπωσιακών παλαιών πλατύφυλλων φυλών, οι οποίες οριοθετούν το καινούργιο πλάτωμα, ενώ παραπέμπουν σε εικόνες χαρακτηριστικής ελληνικής πλατείας (εικ. 9 και 11).

Με έναν ακόμη, συμπληρωματικό πεζόδρομο παράλληλα προς την Οδό Π. Ράλλη, ο οποίος εξασφαλίζει την δυνατότητα περιήγησης απόμακρα από την βαριά κίνηση της

11. Η νέα ταυτότητα της περιοχής: Το κεντρικό πλάτωμα στην σκιά των δύο εντυπωσιακών φιλυρών παραπέμπει σε εικόνες χαρακτηριστικής πλατείας. Στο φόντο η συνέχεια της «Δυτικής Πύλης Ελαιώνα» με την περιοχή των αιωνόβιων ελαιόδενδρων (πίσω από δένδροστοιχία της Οδού Πέτρου Ράλλη). Οπτική σύνδεση με οροσειρά Αιγάλεω (πιο πίσω).

Λεωφόρου (εικ. 12), ενώ συνδέεται με την προέκταση του κεντρικού άξονα πρόσβασης της υπεραγοράς «Carrefour», η νέα αυτή λειτουργική είσοδος προς τον Ελαιώνα συνεισφέρει πολύτιμη βελτίωση των ροών πεζών και της προσβασιμότητας σε τοπική κλίμακα.

Ξεχωριστή σχεδιαστική λύση προκύπτει εδώ από την απόφαση του μελετητή να αξιοποιήσει το ίδιο το θέμα του ιστορικού Ελαιώνα ακόμα και για την διαμόρφωση του κεντρικού πλατώματος: Μέσω της φύτευσης δύο ελαιόδενδρων στον χώρο του πλατώματος προεκτείνεται ο ιστορικός κάνναβος φύτευσης ακόμα και στην πλακοστρωμένη επιφάνεια (εικ. 10). Εκεί, όπου το πλακόστρωτο συναντά τους λάκκους φύτευσης των δένδρων, όπου δηλαδή απαιτείται ειδική τεχνική λύση, αναδεικνύεται και περαιτέρω το θέμα του Ελαιώνα: Η πρωτότυπη μεταλλική σχάρα προστασίας δένδρου (εικ. 13) πρωτοφανών για ελληνικά δεδομένα διαστάσεων 1,40 x 1,40 μ. (!) αποτελεί στοιχείο ειδικού αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, το οποίο επαναφέρει την ελιά στο επίκεντρο της αθηναϊκής αστικής ζωής.

Φαίνεται ότι ο στόχος ανάδειξης του ιστορικού Ελαιώνα προδιαγράφει ακόμα και τις σύγχρονες κατασκευαστικές λύσεις! Με την λογική αυτή, διαμορφώνεται το κεντρικό πλάτωμα αποκλειστικά μέσω των ούτως ή άλλως επιτακτικών στοιχείων, τα οποία επεξεργάζονται λεπτομερώς, ενώ η υπόλοιπες παρεμβάσεις μειώνονται στο ελάχιστο αναγκαίο (εικ. 12).

Κατά τον τρόπο αυτό, αναβαθμίζεται το θέμα της καλλιέργειας της ελιάς και του ιστορικού Ελαιώνα Αθηνών από αντικείμενο απλής δασολογικής-δενδροκομικής θεωρήσης σε κατεξοχήν χωροταξικού επιπέδου στοιχείο υπερτοπικής εμβέλειας,³⁴ το οποίο επιβάλλει την διαρ-

12. Ελαχιστοποίηση των κατασκευαστικών παρεμβάσεων με στόχο την μέγιστη ανάδειξη του ιστορικού και του νέου πρασίνου και ιδιαιτέρως των νέων ελαιόδενδρων, τα οποία εντός πλακοστρωμένων περιοχών προστατεύονται μέσω μεταλλικών σχαρών ειδικού σχεδίου.

θρωτική και διαμορφωτική του σημασία ακόμα και στις επί μέρους αναπλάσεις τοπικής κλίμακας.

Συμπεράσματα

Στο πλαίσιο της εκτεταμένης πρωτοβουλίας Ολυμπιακών Αναπλάσεων και Αναβάθμισης του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Αθηνών, το κεντρικό θέμα ανάδειξης του ιστορικού Ελαιώνα της Πρωτεύουσας οδήγησε στην γεφύρωση μεταξύ έρευνας της ιστορικής ταυτότητας του σημερινού αστικού τοπίου και εφαρμογής συγκεκριμένων παρεμβάσεων για την ανάδειξη αυτής.

Επί τη βάση της προσέγγισης αυτής εξασφαλίστηκε η ουσιαστική ενσωμάτωση του σχεδιασμού των κύριων στοιχείων πρασίνου εξαρχής στην μελετητική διαδικασία των αναφερόμενων έργων, αναδεικνύοντας το πράσινο ως διακεκριμένο στοιχείο διάρθρωσης του πολεοδομικού ιστού και διαμόρφωσης των υπαίθριων χώρων του, απολύτως απαραίτητο και επιτακτικό για την ορθολογική οργάνωση της αστικής ζωής.

Με αφορμή την μελέτη ενός φάσματος κατασκευαστικών και φυτοτεχνικών παρεμβάσεων, αναδεικνύεται εδώ η ιδιαιτερότητα του αντικείμενου της Αρχιτεκτονικής Τοπίου στην Ελλάδα: Ο τόπος, βαριά φορτισμένος με ιστορικά στοιχεία και γεγονότα, αποτελεί σε μεγάλο βαθμό κατεξοχήν διατηρητέο μνημείο στο σύνολό του. Η ανάγκη ανάδειξης όχι μόνο του φυσικού κάλλους του ελλαδικού τοπίου, αλλά κυρίως και του ιστορικού πλούτου του, αποτελεί επιτακτικό μέλημα της επιστήμης μας. Η ανάδειξη του Ελαιώνα Αθηνών ως διατηρητέου στοιχείου ενός ιστορικού τοπίου και ως στοιχείου διάρθρωσης του αστι-

13. Μεταλλική σχάρα προστασίας δένδρων με πρότυπες διαστάσεις 1,40 x 1,40 μ. Δυναμική ανάδειξη και προστασία των νέων ελαιόδένδρων σε πλακοστρωμένες περιοχές. Το ειδικό σταυρωτό σχήμα της σχάρας επικεντρώνει το ενδιαφέρον της ανάπλασης στις φυτεύσεις, οι οποίες αποτελούν κυρίαρχο στοιχείο του σχεδιασμού.

κού ιστού εντός του Λεκανοπεδίου Αθηνών αποβλέπει ακριβώς στην κατεύθυνση αυτή.

Εφόσον οι Αρχαιολόγοι και οι Αρχιτέκτονες Τοπίου συμβάλλουν καθοριστικά στον σχεδιασμό και διατρέχουν τα επί μέρους στάδια μελέτης ενός έργου στο σύνολό τους, δηλαδή ακόμα και σε επίπεδο πολεοδομικής θεώρησης, μπορεί να εξασφαλιστεί η ανάδειξη της σημασίας του πρασίνου ως χωροταξικού επιπέδου στοιχείου και ως συνδετικός κρίκος με άλλους χώρους πρασίνου υπερτοπικής σημασίας ως προς την ανάπτυξη μιας νέας, πραγματικής διάρθρωσης του ιστού των σύγχρονών μας αστικών κέντρων. Μέσω μιας πρώιμης εισαγωγής του σχεδιασμού των κύριων παρεμβάσεων φύτευσης στην διαδικασία χωρικού σχεδιασμού ενός έργου, αφενός μεν αναδεικνύεται η σημασία του πρασίνου, αφετέρου προβάλλεται η έγκριτη επιστήμη μας ως διακεκριμένο στοιχείο του καθεαυτού ελληνικού πολιτισμού και ως επιτακτικό πεδίο δράσης για μια πραγματική αναβάθμιση της ποιότητας της αστικής ζωής, τόσο σε επίπεδο υγιεινής, όσο και σε πολιτιστική διάσταση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Το παρόν κείμενο και οι σχετικές απεικονίσεις αποτελούν εργασία-ανακοίνωση του συγγραφέως στο πλαίσιο του συνεδρίου «Αρχιτεκτονική Τοπίου – Εκπαίδευση, Έρευνα και Εφαρμοσμένο Έργο» της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το οποίο διεξήχθη τον Μάιο του 2005. Συμπεριλαμβάνεται η θεωρητική προσέγγιση, σύλληψη και προεργασία για τα αναφερόμενα Ολυμπιακά Έργα Ανάπλασης στην περιοχή του ιστορικού Ελαιώνα Αθηνών, τα οποία μελετήθηκαν από τον συγγραφέα. Η παρούσα εργασία δεν αποτελεί μέρος άλλης εργασίας ή μελέτης και συνιστά αποκλειστική πνευματική ιδιοκτησία του συγγραφέως, η οποία προστατεύεται βάσει του Νόμου 2121/1993. Οιαδήποτε αντιγραφή στοιχείων της εργασίας, κειμένων ή εικόνων –και σε ψηφιακή μορφή– απαιτεί ρητή έγκριση του συγγραφέως.

¹ M.L. Gothein, *Geschichte der Gartenkunst. Erster Band. Von Ägypten bis zur Renaissance in Italien, Spanien und Portugal*, Jena ²1926, σ. 55.

² «Φυτεύσεις και τοπόσημα στην αρχαία Ελλάδα και η αναζήτηση του ιδανικού τοπίου στον σχεδιασμό της νεοκλασικής Αθήνας», στο Κώστας Μανωλίδης (επιμ.), «Ωραίο, φριχτό κι απέρητο τοπίον!». *Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Βόλος 2003, σ. 110.

³ Gothein, *ό.π.*, σ. 66.

⁴ Μποφίλιας, *ό.π.*, σ. 111.

⁵ Gothein, *ό.π.*, σ. 68. (Αναφορά στην περιγραφή του Πausανία III.14.8.)

⁶ Στο ίδιο.

⁷ Μποφίλιας, *ό.π.*, σ. 112.

⁸ Πλάτων, *Κρίτων*.

⁹ Στις σχετικές σημειώσεις της η Α. Κόκκου αναφέρει ότι ο συγκεκριμένος αριθμός δένδρων αναγράφηκε σε δημοσίευμα της *Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος* [sic] σχετικά με την μεγάλη πυρκαγιά του Ιουλίου του 1830, κατά την οποία καταστράφηκε μεγάλο μέρος του Ελαιώνα.

¹⁰ Δ. Καμπούρογλου, *Ο Αναδρομάρχης της Αττικής*, Αθήνα 1920, σ. 113.

¹¹ Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών*, Αθήνα ²1993, σ. 7.

¹² Α. Κόκκου, «Πληροφορίες για τον Ελαιώνα των Αθηνών», Ενημερωτικό σημείωμα προς τον Οργανισμό Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Αθήνας (Αθήνα 1995), αδημοσίευτο. Ως προς την κατάσταση της αττικής βλάστησης αναφέρει ο Ι. Τραυλός ότι εκτός από τους εκτεταμένους ελαιώνες υπήρχαν και μεγάλες περιοχές καλυπτόμενες υπό έλατα και πεύκα (Τραυλός, *ό.π.*). Προφανώς εννοεί κυρίως τις ορεινές περιοχές της Πεντέλης και της Πάρνηθας.

¹³ Τραυλός, *ό.π.*, σ. 10.

¹⁴ Α. Κορδέλλας, *Αι Αθήναι εξεταζόμεναι υπό υδραυλικήν έποψιν*, Αθήναι 1879.

¹⁵ Τραυλός, *ό.π.*

¹⁶ Κόκκου, *ό.π.*

¹⁷ Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 115.

¹⁸ Αναφορά του περιηγητή Σρον κατά την επίσκεψή του στην Αθήνα κατά το έτος 1637.

¹⁹ Α. Κόκκου, «Ο Ελαιώνας και το φυσικό περιβάλλον της Αττικής, 17ος-19ος αι.», Σημείωμα στη διάθεση του Οργανισμού Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Αθήνας, αδημοσίευτο.

²⁰ Βλ. αντίστοιχα και την ιστορική εξέλιξη του Κτήματος Χασεκί στην εργασία: Α. Βοφίλιας, «Erster Botanischer Garten Athens und Versuchsbauerschule in Gut Haseki», στο *Kunst- und Kulturkreis Rastede e. V. (Palais Rastede), Amalie. 1818-1875. Herzogin von Oldenburg – K nigin von Griechenland*, Rastede-Oldenburg 2004, σ. 65-81. Εν τούτοις, η πραγματική εικόνα που παρουσίαζε η περιοχή του Ελαιώνα κατά τα αρχαία χρόνια παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητη. Ας σημειωθεί ότι όπου στον Ελαιώνα προχώρησε η αρχαιολογική σκαπάνη, παραδείγματος χάρη στα πλαίσια σωστικών ανασκαφών κατά μήκος της Ιεράς Οδού ή στον αρχαιολογικό χώρο μεταξύ του παλαιού Ιερού Ναού της Αγίας Άννης και του Ρέματος Προφήτου Δανιήλ στον Δήμο Ταύρου, αναδύεται πυκνότητα κλασική, ελληνιστική ή και ρωμαϊκή δόμηση της περιοχής –τύμβοι, ναοί, τάφοι, ταφικά μνημεία, νεκροταφεία, αλλά και κτήρια επαγγελματιών δραστηριοτήτων– σε διαφορετικά χρονολογικά στρώματα σε βάθος 4-8 μ. κάτωθι της σημερινής επιφάνειας. Είναι σαφές ότι το γεγονός αυτό συσχετίζεται τόσο με την θέση της αρχαίας κοίτης του Κηφισού ποταμού, η οποία εντοπίζεται περίπου στην θέση του σημερινού Ρέματος Προφήτου Δανιήλ, όσο και με τις επιχώσεις φερτών υλικών του Κηφισού, οι οποίες προφανώς οδήγησαν σε μια σταδιακή ανύψωση της στάθμης του εδάφους της περιοχής (βλ. Σ. Κούλης / Α. Μποφίλιας, *Ιερά Οδός Αθηνών-Ελευσίνος. Ανάδειξη του αρχαιότερου δρόμου της Ευρώπης. Ρυθμιστική μελέτη του Οργανισμού Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Αθήνας εν όψει των Ολυμπιακών Έργων Αθήνα 2004*, Αθήνα 2001). Σημειωτέον ότι η πυκνότητα της αρχαίας δόμησης κατά μήκος των τότε οδικών αξόνων επιβεβαιώνεται και από τις σχετικές περιγραφές των αρχαίων περιηγητών (π.χ. του Πausανία), οι οποίοι αναφέρονται σε εκτετα-

μένες περιοχές νεκροταφείων εκατέρωθεν των αρχαίων δρόμων, τα πλάτη των οποίων ανέρχονταν, όπως π.χ. στην περίπτωση της Ιεράς Οδού, σε έως και 70 μ. σε κάθε πλευρά του δρόμου. Επομένως, οι επιμέρους αναπαραστάσεις ενός ανέπαφου Ελαιώνα, όπως π.χ. αυτή του «Πανοράματος των Αθηνών» του Ferdinand v. Stademann του 1836, απεικονίζουν μια ιστορική μεν κατάσταση, η οποία όμως σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ταυτιστεί με την αυθεντική αρχαία μορφή του Ελαιώνα Αθηνών.

²¹ Έκφραση που διατυπώθηκε εκ μέρους του διακεκριμένου Αρχιτέκτονα-Πολιοδόμου καθηγητή Αλέξανδρου Παπαγεωργίου-Βενετά, κυριότερου ερευνητή της πολεοδομικής ιστορίας των Αθηνών, για την περιγραφή της ιδιαίτερα χαστικής διαδικασίας «αστικοποίησης» της Αττικής.

²² Σ. Κούλης, «Βοηθώντας το όραμα της Αθήνας να γίνει ευδιάκριτο», *Αρχιτεκτονικά Θέματα / Architecture in Greece* 33 (1999), 15 αρχιτέκτονες για την Αθήνα, σ. 60.

²³ Π. Μπουγάνης, «Η χαβούζα που λέγεται Ελαιώνας», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 1.1.2005. Περαιτέρω, αναφέρει ο συντάκτης στο ίδιο άρθρο: «Στον Ελαιώνα ο καθένας αφήνει τα σκουπίδια και τα μπάζα του όπου και όπως τον βολεύει: “Μέχρι και τοξικά απόβλητα έχουμε βρει. Τα είχαν αφήσει τη νύχτα σε ένα κάθετο δρόμο κοντά στο γήπεδο του Φωστήρα. Πληρώσαμε πάνω από 10.000 ευρώ για να έρθει η ειδική εταιρεία και να τα απομακρύνει”, αποκαλύπτει ο Γ. Ιωακείμης, δήμαρχος του Ρέντη».

²⁴ Στο ίδιο.

²⁵ Στο ίδιο.

²⁶ Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 113.

²⁷ Α. Μποφίλιας, «Ανάπλαση Πάρκου της Ελιάς στον ιστορικό Ελαιώνα Αθηνών», *Κηποτεχνία* 23 (2004), Αφιέρωμα Ολυμπιακό πράσινο, σ. 52.

²⁸ Α. Boffilias, «Blasses Grün für bunte Spiele. Landschaftsarchitektur bei den Olympischen Projekten in Athen», στο *Deutsche Gesellschaft für Gartenkunst und Landschaftskultur e. V., Garten+Landschaft. Zeitschrift für Landschaftsarchitektur* 9 (2004), σ. 11.

²⁹ Α. Μποφίλιας, *Ανάπλαση Πάρκου της Ελιάς στον ιστορικό Ελαιώνα*

Αθηνών. Ολυμπιακά Έργα Αναβάθμισης της Αθήνας-Αττικής του 2004. Τεχνική περιγραφή, Αθήνα 2003.

³⁰ Α. Μποφίλιας, «Ανάπλαση Πάρκου της Ελιάς...», *ό.π.*

³¹ Α. Μποφίλιας, *Ανάπλαση Οδού Πέτρου Ράλλη. Ολυμπιακά Έργα Αναβάθμισης της Αθήνας-Αττικής του 2004. Τεχνική περιγραφή*, Αθήνα 2002.

³² Στο ίδιο.

³³ W.A. Kaupert, *Topographische Karten von Athen. Karten von Attika B1. Ia. Alt-Athen mit seinen nachweislichen Denkmälern, Plätzen und Verkehrsstrassen*, Maßstab 1 : 12.500, Reconstruction von E. Curtius und A. Kaupert. Ausschnitt, München 1874/75. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι και η χαρακτηριστική ονομασία της οδού (Σαλαμίνας), δεδομένου ότι ο δρόμος αυτός με βάση τον ιστορικό τοπογραφικό χάρτη Kaupert αποτελούσε την μόνη οδική σύνδεση των Αθηνών με την Σαλαμίνα από τα αρχαία χρόνια και ως εκ τούτου υπήρχε πολύ πριν χαραχθεί η σημερινή Οδός Πέτρου Ράλλη. Την σημασία του αρχαίου αυτού άξονα υπογραμμίζει στον παραπάνω χάρτη ενδεχομένως και η ένδειξη πιθανής αρχαίας ζεύξης από την απόληξη της Οδού Σαλαμίνας στο Πέραμα μέχρι την Νήσο Σαλαμίνας.

³⁴ Boffilias, «Blasses Grün für bunte Spiele...», *ό.π.*, σ. 11.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

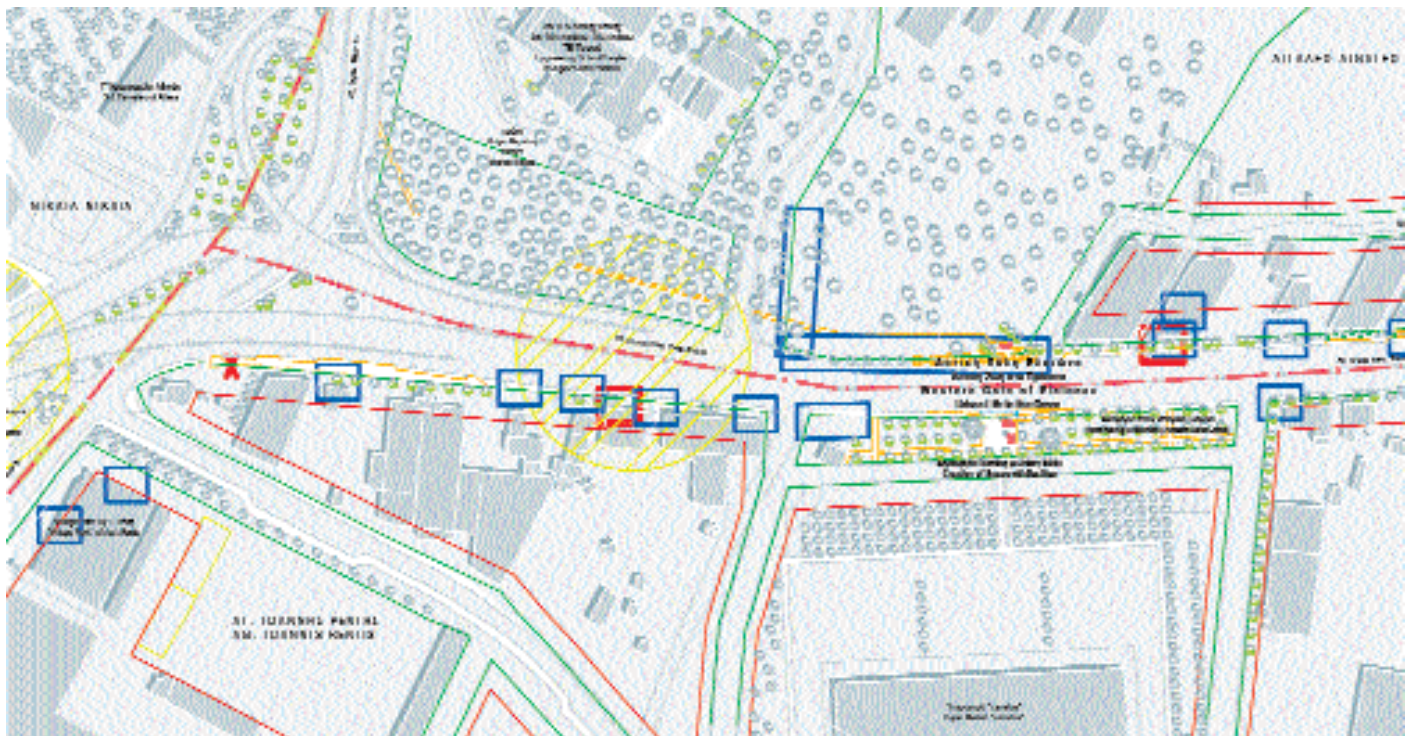
Εικ. 1, 7: W.A. Kaupert, *Topographische Karten von Athen*, München 1874/75.

Εικ. 2: Ψηφιακή σύνθεση των επιμέρους φύλλων της πρωτότυπης έκδοσης από τον συγγραφέα. F. v. Stademann, *Panorama von Athen*, Blatt Nr. 7, München 1841.

Εικ. 3-5: Φωτογραφίες του συγγραφέως.

Εικ. 6: Ειδική αρχιτεκτονική και φυτοτεχνική μελέτη: Α. Μποφίλιας, Φορέας μελέτης: Κοινοπραξία «Ανάπλασις 2004» Τεχνικός Σύμβουλος Διαχείρισης Μελετών-Έργων Ολυμπιακών Αναπλάσεων. Αθήνα 2003.

14. Γενική Διάταξη και Οργάνωση της περιοχής «Δυτικής Πύλης Ελαιώνα» του έργου Ανάπλασης Οδού Πέτρου Ράλλη. Οριστική μελέτη του συγγραφέως στο πλαίσιο του προγράμματος Ολυμπιακών Έργων Αναβάθμισης της Αθήνας-Αττικής του 2004. Απόσπασμα. Διακρίνονται τόσο η ζώνη προέκτασης του ιστορικού Ελαιώνα Αθηνών με φυτεύσεις ελαιόδενδρων στον χαρακτηριστικό φυτευτικό σύνδεσμο 9 x 9 μ., όσο και το εκεί κεντρικό πλάτωμα, το οποίο εξασφαλίζει την πεζοδρομακτική σύνδεση του χώρου του Τ.Ε.Ι. Πειραιώς και των υπεραγορών της περιοχής με τη νέα στάση λεωφορείων.

Εικ. 8: Γενικό Σχέδιο Σύνθεσης «Ανάπλασης Οδού Πέτρου Ράλλη». Ολυμπιακά Έργα Αναβάθμισης της Αθήνας-Αττικής του 2004. Α. Μποφίλιας, Φορείς μελέτης: Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.-Ο.Ρ.Σ.Α., Δ.Ε.Π.Ο.Σ. Α.Ε. Αθήνα, 2001.

Εικ. 8α: Ειδική αρχιτεκτονική και φυτοτεχνική μελέτη: Α. Μποφίλιας, Φορείς μελέτης: Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.-Ο.Ρ.Σ.Α., Δ.Ε.Π.Ο.Σ. Α.Ε., Αθήνα 2001, και W.A. Kaupert, *Topographische Karten von Athen*, München 1874/75.

Εικ. 9, 11-13: Φωτογραφίες του συγγραφέως. Ειδική αρχιτεκτονική και φυτοτεχνική μελέτη: Α. Μποφίλιας, Φορείς υλοποίησης: Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., Δ.Ε.Π.Ο.Σ. Α.Ε., Κατασκευαστής: Εργοδύας Α.Τ.Ε.

Εικ. 10: Φωτογραφία του συγγραφέως. Ειδική αρχιτεκτονική και φυτοτεχνική μελέτη: Α. Μποφίλιας, Φορείς υλοποίησης: Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., Δ.Ε.Π.Ο.Σ. Α.Ε., Κατασκευαστής: Εργοδύας Α.Τ.Ε.

Εικ. 14: Ειδική αρχιτεκτονική και φυτοτεχνική μελέτη: Α. Μποφίλιας, Φορείς μελέτης: Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.-Ο.Ρ.Σ.Α., Δ.Ε.Π.Ο.Σ. Α.Ε., Αθήνα 2001.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ANANIADOU-TZIMOPOULOU M., «Griechenland: Landschaftsgestaltung als Erbe / Greece: the legacy in landscape design», *Topos* 27 (1999), σ. 88-94.

BAUMANN H., *Die griechische Pflanzenwelt in Mythos, Kunst und Literatur*, München 1999.

BENEVOLO L., *Die Geschichte der Stadt*, Frankfurt am Main 1990.

BOFILIAS A., «Blasse Grün für bunte Spiele. Landschaftsarchitektur bei den Olympischen Projekten in Athen», *Garten+Landschaft. Zeitschrift für Landschaftsarchitektur* 9 (2004), σ. 10-11.

–, «Erster Botanischer Garten Athens und Versuchsbaumschule in Gut Haseki», στο *Kunst- und Kulturkreis Rastede e. V. (Palais Rastede), Amalie. 1818-1875. Herzogin von Oldenburg – Königin von Griechenland*, Rastede-Oldenburg 2004, σ. 65-81.

GOTHEIN M.L., *Geschichte der Gartenkunst. Erster Band. Von Ägypten bis zur Renaissance in Italien, Spanien und Portugal*, Jena 1926.

GRANT M. / HAZEL J., *Lexikon der antiken Mythen und Gestalten*, München 1999.

HEBERT B., «Gärten in der (klassischen) Archäologie», *Die Gartenkunst* 1 (1995).

KΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ Δ., *Ο Αναδρομάρης της Αττικής*, Αθήνα 1920.

KAUPERT W.A., *Topographische Karten von Athen. Karten von Attika B1. Ia. Alt-Athen mit seinen nachweislichen Denkmälern, Plätzen und Verkehrsstrassen*, Maßstab 1 : 12.500, Reconstruction von E. Curtius und A. Kaupert, München 1874/75.

KOKKOY A., «Ο Ελαιώνας και το φυσικό περιβάλλον της Αττικής, 17ος-19ος αι.», Σημείωμα στη διάθεση του Οργανισμού Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Αθήνας, δημοσίευτο.

–, «Πληροφορίες για τον Ελαιώνα των Αθηνών», Ενημερωτικό σημείωμα προς τον Οργανισμό Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Αθήνας (Αθήνα 1995), δημοσίευτο.

ΚΟΥΛΗΣ Σ., «Βοηθώντας το όραμα της Αθήνας να γίνει ευδιάκριτο», *Αρχιτεκτονικά Θέματα / Architecture in Greece* 33 (1999), 15 αρχιτέκτονες για την Αθήνα, σ. 60-61.

ΚΟΥΛΗΣ Σ. / ΜΠΟΦΙΛΙΑΣ Α., *Ιερά Οδός Αθηνών-Ελευσίνος. Ανάδειξη του αρχαιότερου δρόμου της Ευρώπης. Ρυθμιστική μελέτη του Οργανισμού Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Αθήνας εν όψει των Ολυμπιακών Έργων Αθήνα 2004*, Αθήνα 2001.

KRENN E., «Kultische Pflanzungen im griechischen Altertum», *Die Gartenkunst* 1 (1995).

ΜΠΟΦΙΛΙΑΣ Α., *Ανάπλαση Οδού Πέτρου Ράλλη. Ολυμπιακά Έργα Αναβάθμισης της Αθήνας-Αττικής του 2004. Τεχνική περιγραφή*, Αθήνα 2002.

–, *Ανάπλαση Πάρκου της Ελιάς στον ιστορικό Ελαιώνα Αθηνών. Ολυμπιακά Έργα Αναβάθμισης της Αθήνας-Αττικής του 2004. Τεχνική περιγραφή*, Αθήνα 2003.

–, «Ανάπλαση Πάρκου της Ελιάς στον ιστορικό Ελαιώνα Αθηνών»,

Κηποτεχνία 23 (2004), Αφιέρωμα Ολυμπιακό πράσινο, σ. 52.

–, «Φυτεύσεις και τοπόσημα στην αρχαία Ελλάδα και η αναζήτηση του ιδανικού τοπίου στον σχεδιασμό της νεοκλασικής Αθήνας», στο Κώστας Μανωλίδης (επιμ.), «Ωραίο, φριχτό κι απέριπτο τοπίο!». *Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Βόλος 2003, σ. 108-119.

ΜΠΟΥΓΑΝΗΣ Π., «Η χαβούζα που λέγεται Ελαιώνας», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 1.1.2005.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-BENETAS A., *Αθήνα. Ένα όραμα του κλασικισμού*, Αθήνα 2002.

PAPAGEORGIOU-VENETAS A., *Athens. The Ancient Heritage and the Historic Cityscape in a Modern Metropolis. The Archaeological Society at Athens Library No. 140*, Athens 1994.

ΤΡΑΥΛΟΣ Ι., *Πολοδομική εξέλιξη των Αθηνών*, Αθήνα 1993.

Restructuring the Ancient Olive Grove of Athens

Alexander Bofilias

Within the organization of the Olympic Games of 2004, Athens has designed a large spectrum of projects concerning the modernization of its urban structure as well as the unification of its archaeological sites and historic locations. Apart from the renovation of its traditional waterfront and the construction of an entire subway system, motorway rings and a new international airport, the Greek capital has reconstructed parts of another historic monument: its ancient Olive Grove.

The main objective of this project was to create a contemporary Greek contribution in the field of the international landscape architecture, by rescuing and restoring the neglected ancient green heritage of the glorious city. The two projects, the “Restructuring of Petrou Ralli Street” and the “Designing of the Olive Grove”, part of the Olympic Program for the Upgrading of Athens-Attica of 2004, deal with the expropriation, restructuring, replanting and design of the entire area where once thrived the ancient olive grove. It is worth noting that some of the old sacred olive trees, which might have been planted during the “golden age” of Pericles (480-450 BC), are still preserved in the grounds.

Both projects have been planned by the author of this article in cooperation with the Athens Masterplan Organization (ORSA) and realized by the Public Corporation of Urban Planning and Housing SA (DEPOS AE), which are the most important institutions of the Greek urban development. In the framework of the entire Olympic program these are the only projects that have been thoroughly planned by a landscape architect, therefore they include urban planning, master plan design and realization concept.

A.B.